

14.8-VII arsdan IX asrning birinchi yarmigacha O'rta osiyoda tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar

Tayanch so'zlar: Qur'oni Karim, Hadis, halollik, poklik, mehnatsevarlik, yurtga muhabbat, ilmga chorlash, samimiyluk, insof, adolat, e'tiqodli, diyonatli, pokiza, muruvvatli, rahm-shafqatli, ota-ona, ayollarga nisbatan hurmatda

14.1. Islom dinining tarqalishi va uning ta'lim-tarbiyaga ta'siri

Movarounnahrda VIII-IX asrlarda islom dinining keng tarqalishi barcha sohalar, fan, madaniyat, falsafa, ijtimoiy hayot rivojiga o'z ta'sirini ko'rsatdi. O'sha davr tarixini tahlil qilar ekanmiz, mashhur mutafakkirlar, qomusiy olimlar etishib chiqqanini ko'ramiz. Demak, o'sha davr tarixi, madaniyati, ilmu fani, ta'lim-tarbiya jarayoni o'ziga xos tarzda bo'lib, turli xil tarix silsilalari, urushlar, nizolar oqibatida ham ijobiy rivoj topganligini ta'kidlashimiz mumkin. Bu o'rinda ta'lim-tarbiya ishlarining rivojlanishi g'oyalarini chuqur tahlil etishimiz, uni atroflicha mantiqiy baholash, imkon darajasida tarixiy merosimizning ilmiy-nazariy asoslaridan foydalanish yo'llarini izlash zaruriyati kelib chiqadi. "Movarounnahrning ravnaqida islom dini ruhoniylarining hissasi katta bo'ldi. Shu boisdan ularning obro'yi oshib, poytaxt Buxoro Sharqda islom dinining eng nufuzli markazlaridan biriga aylandi. Shaharlarda ko'plab ibodatxonalar, shu jumladan jome masjid, xonaqoh va namozgohlar bino qilindi. Shu davrda Buxoro shahrida musulmon Sharqidagi ilk ilmgoh- madrasa bunyod etildi. Buxoroning bu qadimiy madrasasi shaharning Darvozai Mansur mahallasida joylashgan edi. Mamlakat ma'naviy hayotining asosi hisoblangan islom mafkurasiga bu davrda "ustod" deb atalgan din va ilm peshvolari rahnamolik qilardi. Keyinchalik bu nom "shayx ul islom" nomi bilan yanada ulug'landi. Ustozlardan keyin xatiblar turardi. O'sha davrda islom madaniyati shakllanishining ichki va tashqi manbalari, tamoyillari, ahkomlari, munosabatlari asta-sekinlik bilan rivojlana borganligini, shuningdek ta'lim-tarbiya sohasiga oid o'zaro munosabatlar, ustoz-shogird munosabatlari paydo bo'la boshlaganligini qayd etishimiz mumkin. Ma'lumki, jahon madaniyati xazinasining tarkibiy qismlaridan biri hisoblangan arab tilidagi adabiyot faqatgina arablar emas, balki ko'pgina xalqlar namoyandalari tomonidan yaratilgan o'lmas yodgorlik bo'lib, u o'z taraqqiyotida uzoq va murakkab yo'lni bosib o'tdi. Abbosiy xalifalar 750-1258 davrida, ayniqsa dastlabki, uch asrda fan va adabiyot, shuningdek, tarixnavislik ham ravnaq topdi. Xalifalikning poytaxti Bag'dod shahri adabiyot va ilmiy tafakkurning markazlaridan biriga aylanib, arab tili esa ilm va fan ahllari uchun asosiy vosita rolini o'ynadi. Chunonchi, G.N.Sharbatov ta'kidlaganidek, "arablar hamda madaniyat va ilmu fanda arab tilini xalqaro til tariqasida qo'llagan O'rta Osiyo, Yeron, Kavkaz va Sharqning boshqa xalqlari tomonidan yaratilgan ko'pdan-ko'p badiiy, tarixiy, jug'rofiy, ilmiy va diniy asarlar

ham mana shu davrning mahsulidir”.

14.2. Qur’oni Karim – axloqiy-falsafiy ta’limotlar manbai

VIII asrning I yarmida arablar O’rta Osiyoda to’liq zabt etgach, islom dini bilan birga arab tili va yozuvi, arab madaniyati ham kirib keldi. Natijada oilaviy munosabatlarda ham shariat qoidalari, islom ahkomlari faol qaror topa boshladi. Islom dinining muqaddas kitobi “Qur’oni Karim” mazkur davr oila muammolari, Er-xotin, ota-ona va farzandlar munosabatlari, bola tarbiyasi kabilarni yo’lga qo’yishda dasturul-amal vazifasini bajargan. Ettinchi asrning birinchi yarmida nozil bo’lgan Qur’oni Karim islom dini ta’limotida bosh manba hisoblanadi.

Qur’oni Karim Alloh taolo tomonidan Payg’ambarimiz Muhammad alayhissalomga 23 yil mobaynida sura, oyat tarzida farishta - Jabroil alayhissalom orqali ilohiy vahiy sifatida, arab tilida, og’zaki nozil qilingan. Qur’oni Karimning oyatlari bir joyda emas, balki Makka, Madina, Toif, Juhfa, Baytil-maqdis, Hudaybiya kabi shaharlarda va Mino, Arafot, Badr, Uhud kabi joylarda nozil qilingan. “Qur’on” - dunyo madaniyatining ulkan ma’naviy boyligi, barcha musulmonlarning muqaddas kitobi bo’lib, arab tilida “qiroat” ma’nosini anglatadi. Qur’on 114 suradan iborat. Qur’on kishilarni birodarlikka, tinch-totuv yashashga, ezgulikka undaydi. Shuning uchun ham u katta axloqiy ahamiyatga ega. “Qur’on”ning axloqiy qimmatini haqida fikr yuritilgan ekan, uning insonning ma’naviy kamolga etishida qay darajada muhim o’ringa ega ekanligiga amin bo’lamiz. Yuqorida ta’kidlanganidek, “Qur’on”da uylanish, er-xotin, ota-ona va farzandlar munosabatlari, farzand tarbiyasi masalalariga katta ahamiyat berilgan. Jumladan, har bir muslim va muslimaning oila qurishi Ollohning farzi ekanligi ta’kidlanib, “Qur’oni Karim”ning “Baqara” surasi 223-oyatida shunday bayon etiladi: “Xotinlaringiz sizlarning ekinzor erlaringiz bo’ladi. Ziroat erlari urug’ sepganda samara beradi. Xotin ham ekinzordir va hosili farzand. Bas o’z xotinlaringiz farzand niyatida aloqa qiling va kelajakda o’zlaringiz uchun farzand tarbiyalang. Xudodan qo’rqing, uning nazariga ilinmangiz. Bas, tug’ilish va visol uchun berilgan quvvatni bekor qoldirmang va zoye qilmang. Ey, Muhammad saodat mujdasini iymonlilarga bergin”. Bundan tashqari hozirgi kundagi eng muhim muhim masalalardan biri uylanishdan oldin yigitning qizga “qalin puli” to’lashi masalasiga e’tibor qaratilib, unda belgilangan qoidalarga rioya qilishligi “Niso” surasining 4-oyatida shunday uqtirilgan: “Xotinlaringizga mahrlarini hadya kabi beringiz! Agar o’zlari sizlar uchun u mahrdan biron narsani ixtiyoriy ravishda kechsalar, sizlar uni pok va muborak bilib deyaveringlar”.

Uylanish majburan emas, yigit va qizning bir-biriga muhabbati asosiga qurilishi, agarda Er-xotinlik mehr-muhabbatsizlik asosida bo’lsa, bunday oilaning poydevori zaif bo’lishi “Rum” surasining 21-oyatida ta’kidlab o’tilgan: “Sizlarga o’z jinslaringizdan juft yaratdi, toki siz o’z juftingiz bilan orom topingiz. Xotinlar va erlaringiz o’rtasida muhabbat va mehribonchilik ehson qildi” yoki “Niso” surasining

128-oyatida “Ayollarga yaxshi muomalada bo‘linglar”, deya nozil qilingan. Shu bilan bir qatorda ayollarning erlari oldidagi burchlari ham ko‘rsatib berilgan. Niso surasining 34-oyatida “Yaxshi ayollar o‘z erlariga itoat qilgan xotinlar, Yerlarining mollari va o‘z nomuslarini nobudlik va begonalar qo‘lidan himoya qiladiganlar, - deb madh etiladi. Ayollar va Yerkaklarning o‘z nafslarini tiya olishlari, diyonat, iffat kabi xislatlarni o‘zlarida mujassamlashtirishlari zarurligi, er- xotin murosasimad qilib yashashi zarurligiga ham e‘tibor qaratilgan. Jumladan, “Qur‘oni Karim”da iffat va nomusning Yerga ham, xotonga ham barobar ekanligi “Nur” surasining 30-31-oyatlarida shunday bayon etilgan: “Ey, Muhammad, ahli islom erkaklariga aytgin: oshkor va yashirin ko‘zlarini haromdan yopsinlar va nafslarini haromdan tiysinlar. Bu harakat ularning o‘zlariga pokizaroq, yaxshiroq ko‘rinadi. Olloh odam qilgan har bir ishdan xabardordir. Ayollarga ham aytgin: ko‘zlarini va o‘z nafslarini haromdan saqlasinlar”. Erlarning xotinlari bilan murosasim qilib yashashlari lozimligi “Niso” surasining 31-oyatida: “Ey ahli islom kishilari, o‘z xotinlaringiz bilan yaxshi muomala qiling. Agar ularga nisbatan mehringiz bo‘lmasa ham (sabr qiling va yaxshi muomalani tark etmang). Zero, Alloh taolo sizlarga yomon ko‘rgan narsada ko‘p yaxshiliklarni qilib qo‘ygan bo‘lishi mumkin” tarzida aytib o‘tilgan.

14.3.Hadis ilmining paydo bo‘lishi. Muhaddislar (Imom Ismoil al-Buxoriy, Imom Iso at-Termiziy va boshqalar)ning hadis ilmi rivojiga qo‘shgan hissasi

Islom olamida Qur‘ondan keyingi o‘rinda turuvchi hadislar ishonchli axloqiy manba hisoblanadi. Haqiqiyliги puxta o‘rganib chiqilgan ishonchli hadislar sahih deyiladi. Sahih o‘zining ma‘nosi sog‘lom, to‘g‘ri, xatosiz degani. Hadisni rivoyat qiluvchi kishi isnod, hadislarni to‘plagan muallif esa muhaddis deb yuritiladi. Muhaddislar hadis to‘plashda uni aytib bergan kishining hayotini chuqur o‘rganishgan. Toki aytib bergan kishining yolg‘onsiz, rost aytganligiga ishonch hosil qilishgach, u aytgan hadis ko‘chirib olingan. Bardi-yu, u shaxs unchalik ishonchli odam bo‘lmasa, aytgan hadisi shubhali sanalgan. Ba‘zi hadislarning aytilganidan yozib olinganiga qadar oradan ko‘p vaqt o‘tib ketganligi sababli haqiqiyliги shubhali hisoblangan. Nima uchun hadislar o‘z vaqtida yozib olinmagan? Bunga sabab shuki, Payg‘ambarimiz Allohning o‘zi turganda, bandasining o‘zini yozib olishni o‘rinsiz hisoblab man qilganlar. Hadislarning mavzu doirasi juda keng bo‘lib, unda inson axloqining deyarli barcha jabhasi aks etgan. Muhaddislar odam hayotining barcha sohalarini o‘z ichiga olgan haqqoniy hadislarni to‘plab, bizgacha yetkazishgan va shu orqali hadislarning abadiy yashovchanligini ta‘minlaganlar. Hadislar nafaqat to‘planganligi, balki musulmon ahlining ma‘naviyat sifatlariga aylanib ketganligi uchun ham yo‘qolmaydi. Hadislardan halollik, poklik, mehnatsevarlik, yurtga muhabbat, ilmga chorlash, samimiylik, insof, adolat, o‘zgalar haqiga xiyonat qilmaslik mavzulari yetakchi o‘rin egalladi. Insonlarda uchraydigan yaxshilik va yomonlik sifatlariga hadislarda juda keng o‘rin berilgan. Inson hayoti boshdan oxirigacha yaxshilik va yomonlikdan iborat.

Yaxshilik deyilgan tansiq tuyg‘uning mohiyati qanchalik zarurligi hadislarda o‘zining to‘la aksini topgan: “Yaxshilik – nafsingiz taskin topib, dilingiz orom oladigan ishdur. Yomonlik yoki gunoh esa uning aksidir, garchi muftiylar fatvo bersalar ham, o‘z qalbingizga qarab ish tuting”. Xalqimiz orasida “Tilga e’tibor - elga e’tibor” deyilgan ibratli hikmat keng tarqalgan. Musulmon olami tilga azaldan katta e’tibor bilan qarab kelgan. Bu mavzu hadislarda ham o‘z aksini topgan: “Inson xatoni ko‘proq o‘z tili bilan sodir qiladi”, “Bu dunyoda bema’ni gaplarni ko‘pgapiradigan odamning gunohi qiyomat kuni ko‘p bo‘lur”, “Haqiqiy mo‘minning qo‘lidan ham, tilidan ham mo‘minlar ozor topmaydilar”. Juda ko‘p hadislarda rostgo‘ylik, saxiylik, insof, halollik, do‘stlik, pokizalik, go‘zallik kabi insoniy fazilatlar targ‘ib qilinadi: “Tangri go‘zaldur, go‘zallikni yaxshi ko‘radi”, “Liboslaringizni chiroyli qilinglar, ot-ulovlaringizni yaroqli tutinglar! Yuzdagi xoldek odamlarga namuna bo‘linglar!”, “Haqqingni xoh mukammal, xoh kami bilan bo‘lsa-da, halol qilib ol!”, “Rostgo‘ylikda xavfu xatar ko‘rsanglar ham rost o‘langlar. Shunda najot topasizlar. Garchi foyda ko‘rib turgan bo‘lsangiz ham yolg‘ondan saqlaninglar”. Hadislarni to‘plash ishlari VIII asrdan boshlangan. Payg‘ambar alayhissalomni ko‘rgan va bilganlardan yozib olingan ma’lumotlarga qaraganda, dastlabki hadis to‘plovchilar ibn Shahob az-Zuhriy, Yahyo ibn Sa’d al-Ansoriy, Ibn Jurayj kabilar bo‘lgan. Dunyoga mashhur muhaddislar Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, Imom Muslim ibn Hajjoj, imom Niso’iy, Imom ibn Majj’ Kazviniy, Abu Iso Muhammad as-Samarqandiy, Imom at-Termiziylardir. Yuqorida nomlari zikr qilingan muhaddislarning hadis to‘plashdagi xizmatlari juda katta. Bu ulug‘ alloma birgina “Al jome’ as-sahih” “Ishonchli majmua” asari ustida o‘n olti yilish olib borgan. Va olti yuz ming hadisni to‘plab, 7275 tasini tanlab olgan. Shuningdek, “Al-jome’ as-sahih” asaridan odob-axloq mavzuiga bag‘ishlangan hadislarni tanlab olib, alohida kitob holiga keltirgan. Bu kitob Al-adab al-mufrad “Adab durdonalari” deb nomlangan bo‘lib, bu asar 1322 ta hadisni o‘z ichiga olgan. At-Termiziyning ijodiy faoliyatida yaratgan asarlari ichida, “Al-Jomi’ as-sahiyh” “Ishonchli to‘plam” eng asosiy o‘rinni egallaydi. Ushbu asar yuqorida qayd qilganimizdek “al-Jomi’ al-kabiy” “Katta to‘plam”, “Sahiyh at-Termiziy”, “Sunan at-Termiziy”, “Termiziy sunnatlari” kabi nomlar bilan ham yuritiladi. Tarixchi ibn Hojar al-Asqaloniyni yozishicha at-Termiziy ushbu asarini 270 hijriy (884 melodiy) yilda, ya’ni qariyb oltmish yoshlarida, ilm-fanda katta tajriba orttirib, imomlik darajasiga erishgandan keyin yozib tugatgan.

Abu Iso at-Termiziy yozib qoldirgan “al-Jome’ as-Sahiyh”, “ash-Shamoil an-Nabaviya” kabi asarlarida keltirilgan hadisi shariflar katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lib insonlarni halol, adolatli, e’tiqodli, diyonatli, pokiza, mehnatsevar, muruvvatli, rahm-shafqatli, ota-ona, ayollarga nisbatan hurmatda va e’tiborli bo‘lishga chorlaydi. Bu ibratli pand-nasihatlari va o‘gitlar hozirgi jamiyatimiz ahlini, ayniqsa, yosh avlodni tarbiyalashda beqiyos ahamiyat kasb etishini alohida ta’kidlash o‘rinlidir. At-

Termiziyning asarlari faqat diniy ilmlar majmuasiga oid bo'lib qolmasdan, balki, dunyoviy ilmlarga oid ma'lumotlarga ham boydir. Masalan, uning bosh asari bo'lgan "al-Jome' as-Sahiyh"da tarix, mantiq, huquqshunoslik, tabobat, ziroat va boshqa qator fanlarga oid ko'plab ma'lumotlarni ham uchratamiz. Arab tilini rivojlantirishda ham at-Termiziyning xizmatlari ulkan ekanligini zamonaviy olimlar qayta-qayta ta'kidlaydilar. At-Termiziy asarlarini o'rganish natijasida uning davrida diyorumizda ilm- fan qanchalik darajada taraqqiy qilganini ham tasavvur qilamiz. Insonparvarlik va demokratizm g'oyalari hadislarning tub mazmunida yuqori o'rin egallaydi. Shuningdek, u to'la ma'noda tarbiyaviy manfaatlarni ifodalab, boshqa barcha pedagogik fikrlar va tarbiyaning uslub hamda vositalarini targ'ib qiladi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. VII- asrdan IX asrning birinchi yarmigacha Oрта Osiyoda tarbiya, maktab pedagogik fikrlar tarixini izohlab bering.
2. Qur'oni Karim – axloqiy-falsafiy ta'limotlar manbai
3. Hadis ilmining asosiy vazifalarini tavsiflang.
4. Hadis ilmining paydo bo'lishi.
5. Muhaddislar ImomIsmoil al-Buxoriy, Imom Iso at-Termiziy

va boshqalarning hadis ilmi rivojiga qo'shgan hissasini tavsiflang.

